

تاریخ صفویہ

نسیم خلیلی

سرشناسه: خلیلی، نسیم، ۱۳۶۰ -
عنوان و نام پدیدآور: تاریخ صفویه / نسیم خلیلی.
مشخصات نشر: تهران: ققنوس، ۱۳۸۷.
مشخصات ظاهری: ۱۳۴ ص:، مصور، عکس، نقشه.
شابک: ISBN 978-964-311-693-4
یادداشت: فیبا.
یادداشت: کتابنامه ص. ۱۲۷ - ۱۲۹.
یادداشت: نمایه.
موضوع: ایران - تاریخ - صفویان، ۹۰۷-۱۱۴۸ ق.
رده‌بندی کنگره: ۲ت۸خ/۱۱۷۶ DSR
رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۰۷۱
شماره کتابخانه ملی: ۴۲۲۷۰-۸۵

انتشارات قنوس

تهران، خیابان انقلاب، خیابان شهدای زاندارمری

شماره ۲۱۵، تلفن ۴۰ ۸۶ ۴۰ ۶۶

* * *

نسیم خلیلی

تاریخ صفویه

چاپ اول

۳۰۰۰ نسخه

۱۳۸۷

چاپ شمشاد

حق چاپ محفوظ است

شابک: ۴ - ۶۹۳ - ۳۱۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸

ISBN: 978 - 964 - 311 - 693 - 4

info@qoqnoos.ir

www.qoqnoos.ir

Printed in Iran

۳۵۰۰ تومان

فهرست

۶	رویدادهای مهم در تاریخ صفویه
۹	پیشگفتار: سرآغازی بر یک مقطع تاریخی
۱۵	۱. نیم‌نگاهی به گذشته
۲۹	۲. تشکیل سلسله
۴۷	۳. پادشاه جمشید جاه
۶۳	۴. مردی که با کودتا به قدرت رسید
۸۷	۵. دولت صفویه در سراسیمی
۱۱۵	یادداشت‌ها
۱۲۵	برای مطالعه بیشتر
۱۲۷	منابع
۱۳۱	نمایه

رویدادهای مهم در تاریخ صفویه

۶۵۰   ۷۰۰   ۷۵۰   ۸۰۰   ۸۵۰   ۹۰۰   ۹۵۰

دوم رجب ۹۲۰ هـ. ق جنگ چالدران. ۹۲۷ هـ. ق دومین هجوم ازبکان به قلمرو حکومت صفوی. ۹۳۰ هـ. ق روی کار آمدن شاه طهماسب. ۹۳۳ هـ. ق پرتاب تیری از سوی شاه طهماسب به سوی دیوسلطان روملو و برکناری او از سمتش. ۹۳۴ هـ. ق تصرف مشهد و استرآباد توسط عبیدالله خان ازبک. ۹۳۵ هـ. ق جنگ با ازبک‌ها و شکست سپاه ایران. نبرد جام. ۳ شوال ۹۳۵ هـ. ق شکست شورش ذوالفقار و تصرف بغداد به وسیله شاه طهماسب. ۹۳۷ هـ. ق فاجعه تکلو. ۹۴۰ هـ. ق آغاز اقتدار رسمی شاه طهماسب. ۹۵۵ هـ. ق هجوم عثمانیان به ایران و تصرف کوتاه مدت تبریز.	۸۹۹ هـ. ق آغاز حضانت و پاسداری کارکیا میرزا علی، فرمانروای گیلان از فرزند حیدر، اسماعیل. تابستان ۹۰۵ هـ. ق ترک لاهیجان از سوی اسماعیل دوازده ساله. شعبان ۹۰۵ هـ. ق لشکرکشی اسماعیل به ارزنجان در شرق آناتولی. جمادی الآخر ۹۰۶ هـ. ق نبرد اسماعیل با شیروانشاهان برای گرفتن انتقام اجدادش. ۹۰۷ هـ. ق تاجگذاری شاه اسماعیل. ۸-۹۰۷ هـ. ق دستور تعقیب قزلباشان آناتولی از سوی سلطان عثمانی. ذوالحجه ۹۰۸ هـ. ق فروپاشی سلسله آق قویونلو. ۹۱۳ هـ. ق لشکرکشی شاه اسماعیل به امارت نشین ذوالقدر. ۹۱۶ هـ. ق شکست شیبیک‌خان ازبک توسط شاه اسماعیل اول. ۷ صفر ۹۱۸ هـ. ق به قدرت رسیدن سلطان سلیم عثمانی.	۶۵۰ هـ. ق تولد شیخ صفی‌الدین اردبیلی. ۷۳۵ هـ. ق مرگ شیخ صفی‌الدین اردبیلی. بهار ۸۰۶ هـ. ق دیدار تیمور از اردبیل و ملاقات افسانه‌ای او با خواجه علی سیاهپوش. ۸۵۱ هـ. ق آغاز رهبری جنید به عنوان یکی از مهم‌ترین رهبران صفوی. ۸۶۰ هـ. ق مرگ جنید در نبرد با شیروانشاه. ۸۷۲ هـ. ق از هم پاشیدگی اتحادیه قراقویونلوها. ۸۸۸ هـ. ق نخستین لشکرکشی حیدر به سرزمین چرکس‌ها. ۸۹۲ هـ. ق دومین لشکرکشی حیدر به سرزمین چرکس‌ها. ۸۹۴ هـ. ق مرگ حیدر در طبرسران توسط سپاهیان شیروانشاه. ۸۹۶ هـ. ق مرگ سلطان یعقوب آق قویونلو. ۸۹۹ هـ. ق مرگ سلطانعلی برادر بزرگ اسماعیل صفوی.

۸ رجب ۹۶۲ ه. ق

انعقاد نخستین پیمان صلح میان ایران صفوی و امپراتوری عثمانی معروف به صلح آماسیه.

۹۸۴ ه. ق

مرگ حیدر میرزا در منازعات درباری.

۲۷ جمادی الاول ۹۸۴ ه. ق

تاجگذاری شاه اسماعیل دوم.

۱۳ رمضان ۹۸۵ ه. ق

درگذشت شاه اسماعیل دوم.

۳ ذیحجه ۹۸۵ ه. ق

تاجگذاری محمد خدابنده.

۹۸۶ ه. ق

دفع حملات ازبکان توسط حاکم مشهد.

اول جمادی الاول ۹۸۷ ه. ق

قتل ملکه بیگم صفوی.

۹۸۹ ه. ق

شورش کردستان.

ربیع الاول ۹۸۹ ه. ق

جلوس عباس میرزا.

۹۹۶ ه. ق

تاجگذاری شاه عباس کبیر.

۹۹۸ ه. ق

سرکوب صوفیان توطئه‌گر.

۱۰۰۰ ه. ق

انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان.

۱۰۰۷ ه. ق

بازپس‌گیری هرات و مشهد از دست ازبکان.

۱۰۱۲ ه. ق

بازپس‌گیری نخجوان و ایروان در مبارزه با عثمانیان.

۲۴ جمادی الآخر ۱۰۳۸ ه. ق

تاجگذاری شاه صفی.

۱۰۳۸ ه. ق

ورود وزیر اعظم جسور عثمانی، خسرو پاشا به ایران و احساس خطر دربار صفوی.

۱۰۴۲ ه. ق

ریشه‌کن کردن خاندان امامقلی خان از سوی شاه صفی.

۱۰۴۵ ه. ق

استیلای عثمانیان بر قلعه ایروان.

۱۴ محرم ۱۰۴۹ ه. ق

انعقاد قرارداد صلح میان ایران و عثمانی در سر پل ذهاب.

۱۲ صفر ۱۰۵۲ ه. ق

مرگ شاه صفی.

۱۶ صفر ۱۰۵۲ ه. ق

تاجگذاری شاه عباس دوم.

۹ ذیحجه ۱۰۵۲ ه. ق

قتل سپهسالار یاغی، رستم‌خان.

۲۰ شعبان ۱۰۵۵ ه. ق

قتل ساروتقی در خانه‌اش از سوی افراد ناشناس.

۱۰۳۸ ه. ق

قیام غریب شاه گیلانی.

۱۰۵۸ ه. ق

مقاومت سپاه صفوی در درگیری بر سر قندهار و تصرف آن شهر.

۱۰۷۵ ه. ق

تاجگذاری شاه سلیمان.

۱۴ ذی‌الحجه ۱۱۰۵ ه. ق

تاجگذاری شاه سلطان حسین.

۱۱۲۷ ه. ق

مرگ میر ویس افغان.

۱۱۲۹ ه. ق

انتقال دربار صفوی از اصفهان به قزوین برای تجهیز نیروی بیش‌تر از شمال غرب ایران.

۱۱۳۴ ه. ق

حمله روسیه به سواحل جنوب غربی دریای خزر.

۲۵ محرم ۱۱۳۵ ه. ق

سقوط اصفهان.

۱۱۳۵ تا ۱۱۴۵

فرمانروایی گسیخته و بی‌تداوم شاه طهماسب دوم.

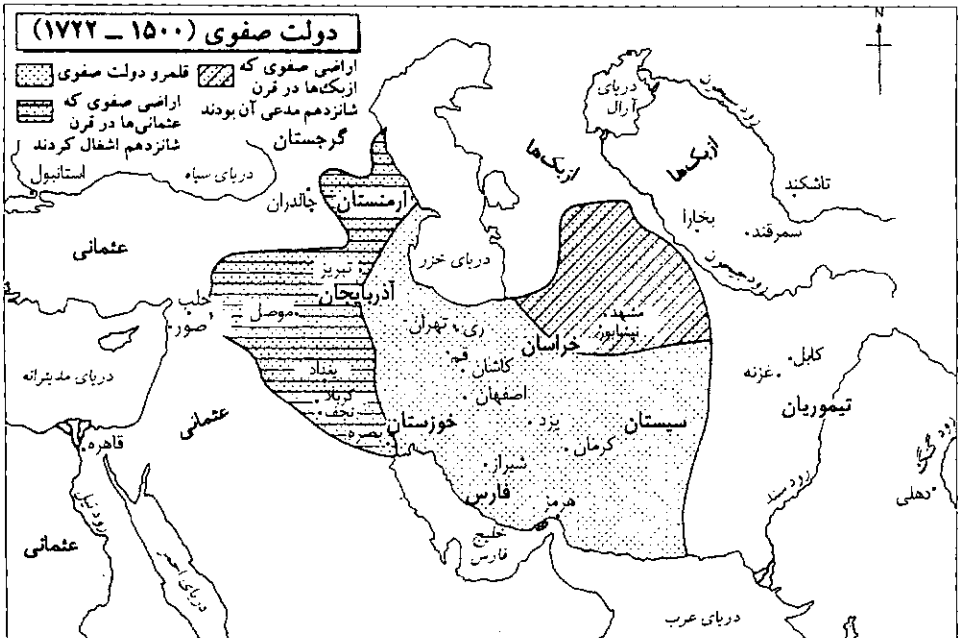
۱۱۴۵ تا ۱۱۴۸

فرمانروایی آخرین بازمانده ناکام خاندان صفوی.

پیشگفتار

سرآغازی بر یک مقطع تاریخی

در گذر تاریخ گاه نمادهایی پیدا می‌شوند که در منظومه اندیشه آیندگان، نقطه عطف لقب می‌گیرند؛ یعنی اتفاقی که همانند یک سمبل، دوره‌ای را از دوره‌های دیگر متمایز می‌کند و خود تبدیل به سرحلقه زنجیره تازه‌ای از مناسبات و مفاهیم می‌شود. یکی از این نقاط عطف در جاده پر پیچ و خم تاریخ ایران زمین، تشکیل سلسله‌ای از پادشاهان نامدار ایرانی است که به نام صفویه شناخته می‌شود. گرچه این شاهان اغلب به زبان ترکی تکلم می‌کرده‌اند و گاه به این زبان شعر می‌سروده‌اند اما اغلب پژوهندگان و مورخان، آن‌ها را رهبران حکومتی سراسر ایرانی می‌شمارند که موفق می‌شود با تمسک به زنجیره‌ای از ريسمان‌های گونه‌گون و پس از دوره‌ای از فترت تاریخی از ایران تکه‌تکه کل واحدی

بسازد. دوره صفویه بیش از دیگر دوره‌های تاریخی، نموداری روشن از اتحاد یک ملت را تحت لوای عناصری قوام دهنده و پایدار می‌نمایاند؛^۱ و به این ترتیب است که این کل واحد به سان مزرعه‌ای یکپارچه و همانند گندمزاری گسترده جلوه می‌کند، مزرعه و گندمزاری که ایران نامیده می‌شود؛ «اگر از بالای مناره‌های مسجد جامع اوزون حسن به پایین نگاه می‌کردی، انبوه مردم را که با نوارهای قرمز رنگ^۲ آراسته بودند، بیش‌تر به مزرعه‌ای که باد ساقه‌های گندمش را آرام آرام تکان می‌داد، تشبیه می‌نمودی.»^۳ این تصویری است که نویسنده ترک، فریدون فاضل تولینچی، از روز تاجگذاری شاه اسماعیل اول صفوی، نخستین رهبر نامدار این سلسله تاریخی که به تاج و تخت دست یافت و «صوفی دیهیم‌دار»^۴ لقب گرفت، بر لوحی سفید و خالی، نقاشی می‌کند؛ رنگ‌ها در این بوم نقاشی، در هم می‌تنند و پیکره رنگارنگ ایران را در سده‌های میانه تاریخش برمی‌سازند. گرچه این یکپارچه‌سازی از ویژگی‌های این دوره تاریخی شمرده می‌شود و به ویژه در مقایسه با فضاهای تاریخی دیگر سلسله‌ها و دیگر دوره‌ها، نمود بیش‌تری می‌یابد اما به نظر نمی‌رسد نخستین رهبران صفوی در تراش دادن این تندیس، تلاش آگاهانه‌ای به خرج داده باشند و برای دستیابی به چنین اهدافی، از پیش برنامه‌ریزی کرده یا نقشه‌ای آرمانی در پس ذهن خود پروراندند باشند؛ در واقع بهتر آن است که بگوییم برآیند غیرمستقیم تکاپوهای زنجیره‌ای از مردان منتسب به فرقه‌ای به نام صفویه، ایجاد یک قلمرو یکپارچه در این بریده تاریخی است که البته در طی دوره‌ای از نوسان و فراز و نشیب به شکلی نه چندان کامل محقق شد.

با نگاهی به دورنمای تاریخی این دوره باید بپذیریم که شاه اسماعیل اول بنیانگذار سلسله صفویه برای رسمی کردن مذهب شیعه در ایران اگر در پی هدفی بود بیش‌تر به اهدافی خارجی می‌اندیشید؛ به نظر می‌رسد شاه اسماعیل دو هدف عمده در سر داشت؛ در وهله اول او کوشید با رسمی کردن آیین تشیع به هم‌آوردجویی در برابر حکومت ترکمن‌های «صاحب‌گوسفندان سفید» پردازد که در زبان محلی و در متون تاریخی به نام اصلی ترکی خود، آق قویونلو شناخته می‌شوند. آن‌ها شیعه بودند و شاه اسماعیل با رسمی کردن آیین تشیع در قلمرو خود که با قلمرو هم‌مذهبان ترکمنانش تلافی داشت، می‌کوشید از اهمیت تاریخی آن‌ها بکاهد و با چنین مقدمه‌ای به حذف آن‌ها از گردونه تاریخ شتاب بخشد. از سوی دیگر رهبر نامدار صفوی با رسمیت بخشیدن به تشیع در قلمروی که در همسایگی قدرتی سنی‌مذهب ایستاده بود، به راهکارهایی برای مقابله با قدرت

تحمیلی امپراتوری عثمانی می‌اندیشید؛ اگر شاه اسماعیل موفق می‌شد در کنار امپراتوری قدرتمند عثمانی، امپراتوری شیعه‌مذهب یکپارچه‌ای بسازد، می‌توانست از فشار سنگین و سهمگین عثمانی بر ایران بکاهد یا دست‌کم بکوشد از زیر بیرق سلطه معنوی امپراتوری عثمانی خارج شود؛ امپراتوری قدرتمندی که هم و غمش ایستادن بر فراز آیین تسنی ریشه‌دار در گستره‌ای تاریخی بود تا بدین وسیله برای خود مشروعیتی همسنگ با دیگر خلفای نامدار پیدا کند و قدرت معنوی خود را به سان چتری بر فراز ممالک اسلامی بگستراند. تشکیل قدرت شیعه‌مذهب صفویه در کنار این امپراتوری در طول دوره‌ای از تاریخ نشان داد که این اتفاق تا چه پایه توانسته است کفه دو فرقه مذهبی مسلط دنیای اسلام را (در سطح حکومتی) با هم برابر نشان دهد.^۵

با همه این تفاسیر گرچه درست آن است که بپذیریم اسماعیل در اجرای تصمیم خود بیش از آن که در پی وحدت‌بخشی به ایرانیان باشد در آرزوی کامجویی در گستره‌ای فراتر از مرزهای خود بود، اما در عین حال باید تلویحاً این را هم بپذیریم که اسماعیل جوان در کنار همه این تدابیر سیاسی به گونه‌ای نه چندان ملموس در حال پایه‌ریزی ایرانی یکپارچه بود که

تحت لوای آیین رسمی تشیع معنای تاریخی تازه‌ای پیدا می‌کرد. گرچه پیش از این هم سلسله‌هایی با رهبرانی شیعه‌مسلمک، که مهم‌ترین آن‌ها آل بویه است،^۶ کوشیده بودند نگره‌های مذهبی خود را بر جامعه ایرانی تحمیل کنند اما در مقایسه‌ای گذرا آشکار می‌شود که آن‌ها هرگز تا این پایه در یکسان‌سازی فکری ایرانیان در یک دوره زمانی نسبتاً طولانی موفق نبوده‌اند. اسماعیل این اقدام خود را در میان هاله‌ای از مخالفت‌های جسته‌گریخته یاران نزدیکش عملی ساخت و پیدا نیست که آیا در مدار ذهن خود برای اجرای این هدف نقشه‌ای داشت یا فقط با آگاهی از این واقعیت که موفقیت او در اداره سرزمینی به گستردگی ایران، مستلزم ایجاد وحدتی نسبی است، می‌کوشید از یک عنصر مذهبی قاطع برای رسیدن به این هدف و انسجام‌بخشی به قلمرو خود که در آن نخستین روزها به تکه‌های

غرور اوزون حسن و سرنوشت آق قویونلوها

دکتر نوایی در پیشگفتار احسن‌التواریخ (حسن بیگ روملو، به تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی، انتشارات بابک، تهران، ۱۳۵۷، ص ۷) درباره آق قویونلوها و سرنوشتشان می‌نویسد:

«... پس از آن که اوزون حسن، به نیروی شمشیر و قدرت تدبیر بر سراسر ایران مسلط گردید، گرفتار غرور و نخوت شد و پنجه در پنجه سلطان محمد ثانی فاتح قسطنطنیه انداخت. ولی ساعد سیمین خود را رنجه کرد و از سلطان فولاد بازو شکست خورد و در آرزوی جبران این شکست در شب عید فطر سال ۸۸۲ هـ. ق درگذشت و این آغاز نزول و انحطاط سلطتی بود که با کوشش و جوشش خود وی بنیان گرفته بود. با این حال، دوران چهارده ساله سلطنت پسرش یعقوب دوران آرامش مردم و توجه آنان به دانش و هنر بود. ولی پس از مرگ وی (۸۹۶ هـ. ق)، شاهزادگان آق قویونلو (بایندری) به جنگ با یکدیگر برخاستند. به طوری که در فاصله کوتاه نه ساله از ۸۹۶ تا ۹۰۵ چند تن از آنان به نام‌های بایسنغر، رستم، احمد، و محمدی بیگ هر یک در آرزوی دهبیم سلطنت و اورنگ شهریاری، روزکی چند کر و فری کردند و همگی جان خویش بر سر این سودا نهادند و به علت خیانت و نافرمانی سران سپاه خویش یکی بعد از دیگری به خاک هلاک افتادند. چه امرای سرکش بایندری پادشاه را بازیچه خویش می‌خواستند و هر یک بر آن بودند که به نام پادشاه ضعیف و فرمانبردار حکومتی به کام خویش داشته باشند. سرانجام امرای بایندری دو نفر از شاهزادگان را به نام الوند و مراد به سلطنت برداشتند و جمعی زیر علم این و جمعی در تحت لوای آن فراهم آمدند و تیغ بر روی هم کشیدند... اما این وضع دیری نپایید و دست غیب آمد و بر سینه نامحرم زد. چه از میان گرد و غبار این اوضاع آشفته ناگهان رایت شاه اسماعیل صفوی ظاهر گردید و چنان پشت پایی بر بساط آق قویونلو زد که هر خاشاکی از آنان به جایی افتاد.»

از هم گسیخته و پراکنده پازلی از هم پاشیده می‌مانست، مدد جوید. واقعیت این است که پس از واژگونی حاکمیت ایلخانیان، ایران سال‌ها ملوک‌الطوایفی شده بود و هیچ پیوستگی در آن به چشم نمی‌خورد. حمله تیمور لنگ و ایجاد یک امپراتوری فاتحانه دیگر نیز تنها دولتی مستعجل بود که دوام و بقایی نداشت. صفویان موفق شدند در تلاشی که قریب به دو سده به طول انجامید، این قلمرو از هم گسیخته را دوباره همانند یک چینی شکسته به هم بند زنند.

شکل تازه‌ای از وحدت حکومتی

راجر سیوری در باره مناسبات میان قزلباشان و حاکمان صفوی که منجر به ایجاد نوعی وحدت عمومی در کشور شد، می‌نویسد (در باب صفویان، راجر سیوری، ص ۱۷۰):

«یک مورد مهم دیگر از استفاده شاهان صفوی از شعایر دینی برای حفظ مشروعیت، مورد شعیره صوفیگری یا به اصطلاح رفتار درخور یک سردار و بزرگ‌زاده قزلباش بود. این شعیره با شاه صفوی به عنوان مرشد کامل یا اعلا پیشوای روحانی فرقه صوفیانه صفوی همبسته بود. این شأن همانند رابطه پیر - مریدی میان صوفی و شیخ بود، رابطه‌ای که اطاعت بی‌چون از اوامر پیر را از شاگرد یا مرید طلب می‌کرد. اما صفویان این رابطه را از دو طریق بسیار مهم بسط و توسعه دادند: در وهله نخست، با سود جستن از این تقارن خوش که شاه صفوی نه تنها مرشد کامل، که پادشاه یا حاکم دنیوی نیز بود، رابطه‌ای را که در آغاز پیوندی مذهبی و باطنی میان پیر و سالک طریق تهذیب بود، سیاسی کردند. بدین سان سرپیچی از اوامر مرشد کامل، که در فرق صوفیانه با توبه یا طرد از فرقه کیفر داده می‌شد، خیانت به پادشاه و جنایت برضد دولت شد، که ممکن بود کیفرش مرگ باشد. به دید من دلیل این که شاهان صفوی تا روزگار شاه عباس اول این شعایر را دیرزمانی پس از آن که سازمان اولیه و صوفیانه صفویه هیچ نقش سازماندی در نظام اداری دولت نداشت، همچنان همبسته با شأن خود به عنوان مرشد کامل نگاه داشتند، این بود که این شعایر آنان را قادر می‌ساخت تا هرگونه مبارزه‌طلبی یا حاکمیتشان را مهار کنند. شاهان صفوی، هنگام بحران، توسل به مفهوم شاهسونی یا عشق به شاه را، که خصیصه عمده همه صوفیان نیک فرقه صفویه بود، مفید می‌دیدند. از مفهوم مرشد کامل هم برای منضبط ساختن سرداران منفرد قزلباش پیوسته استمداد می‌کردند.»